

An analysis of the role of the mosque in attracting and giving identity to young people from the perspective of the Quran and Hadiths

Asghar Tahmasebi¹, Majid Roohi Dehkordi²

1. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Literature, Shahrekord University, Shahrekord, Iran Email: asghar.tahmasebi@sku.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Literature, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.Email: mjdroohi@sku.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received :2025/09/02

Received in revised form:
2025/10/20

Accepted :2025/11/05

Available online: 2025/11/09

Keywords:

Mosque, religious teachings,
youth, mosque functions,
religious and national identity

ABSTRACT

Objective: This article employs a descriptive-analytical method to examine the position of the mosque in attracting youth and strengthening their religious identity from the perspective of religious teachings. The mosque is one of the most important bases of Islam in the new Islamic civilization, playing a significant role in the propagation of religious culture and art to such an extent that it influences all dimensions of life in Islamic society. On one hand, as a place of worship for Muslims, it is the focal point for attracting believers. On the other hand, as a socio-cultural base, it is a venue for presenting and teaching religious culture to all. The status of the mosque is such that, in addition to offering religious culture to worshippers, it also propagates this culture to society as a center of advocacy and, through specific approaches, facilitates the attraction of truth-seekers on the divine path to Islamic culture and art.

Findings: By offering specific approaches and capabilities, the mosque, on one hand, attracts various segments of society, especially the youth, and on the other hand, significantly contributes to the process of youth identity formation through providing devotional, social, educational, cultural, and jihad-oriented components. It is capable of addressing many of the doubts and issues faced by this important demographic. The ultimate outcome of this, besides the spiritual elevation of the youth, is the elimination of many social ills and the upliftment of society.

Conclusion: Given the proliferation of doubts and cultural assaults in the present age and the threat to the Islamic identity of the youth, the mosque can serve as a crucial cultural center. By attracting youth and fostering their spiritual growth through appealing and practical approaches, it can significantly strengthen the religious and national identity of this vital segment of society, thereby acting as a major barrier against cultural invasions and damages.

Cite this article: Tahmasebi & A, Roohi Dehkordi &M (2025). An analysis of the role of the mosque in attracting and giving identity to young people from the perspective of the Quran and Hadiths. Journal of Islamic Knowledge and Thought.1(1) 39-58. <http://doi.org/10.22059/JIKT.2025.104550>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22059/JIKT.2025.104550>

Publisher: University of Tehran.

واکاوی جایگاه مسجد در جذب و هویت بخشی به جوانان از منظر قرآن و روایات

اصغر طهماسبی^۱ , مجید روحی دهکردی^۲

۱. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران. asghar.tahmasebi@sku.ac.ir

۲. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران. mjdroohi@sku.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۱۸

کلیدواژه‌ها:

مسجد؛ آموزه های دینی؛ جوانان؛

کارکردهای مسجد؛ هویت دینی و

ملی

هدف: مقاله پیش رو با روش توصیفی تحلیلی به جایگاه مسجد در جذب جوانان به مسجد و تقویت هویت دینی آنان، از منظر آموزه های دینی می پردازد؛ مسجد یکی از پایگاه های مهم اسلام در تمدن نوین اسلامی است که نقش و جایگاه مهمی در گسترش فرهنگ و هنر دینی دارد به گونه ای که تمام ابعاد زندگی جامعه اسلامی را تحت الشعاع خود قرار می دهد. از سویی به عنوان جایگاه عبادت مسلمانان سرمنشأ جذب مؤمنان به خود است و از سویی دیگر به عنوان پایگاه فرهنگی اجتماعی، مکان عرضه و آموزش فرهنگ دینی به همگان است. جایگاه مسجد به گونه ای است که علاوه بر ارائه فرهنگ دینی به نمازگزاران، به عنوان یک مرکز تبلیغی این فرهنگ را به جامعه ارائه می دهد و با رویکردهای خاص، موجبات جذب حق جویان طریقت الهی را به فرهنگ و هنر اسلامی فراهم می کند.

یافته ها: مسجد با ارائه رویکردها و قابلیت های خاص، از یک سو اقشار جامعه خصوصا جوانان را به خود جذب می کند و از سویی دیگر با ارائه مولفه های عبادی، اجتماعی، آموزشی، فرهنگی و جهادی، به فرایند هویت بخشی جوانان کمک شایانی می نماید به گونه ای که می تواند بسیاری از شبهات و مسائل مبتلا به این قشر مهم را پاسخگو باشد که غایت این امر علاوه بر تعالی جوانان، از بین بردن بسیاری از آسیب های اجتماعی و تعالی جامعه است.

نتیجه گیری: با توجه به گسترش شبهات و تهاجم فرهنگی در عصر حاضر و تهدید هویت اسلامی جوانان، مسجد می تواند به عنوان یکی از مراکز مهم فرهنگی ضمن جذب جوانان و تعالی معنوی آنان، با رویکردهای جاذبه ای و کاربردی، هویت دینی و ملی را بیش از پیش در وجود این قشر مهم جامعه تقویت نماید و مانع مهمی در مقابله با تهاجمات و آسیب های فرهنگی باشد.

استناد: طهماسبی & ا، روحی دهکردی & م (۱۴۰۴). واکاوی جایگاه مسجد در جذب و هویت بخشی به جوانان از منظر قرآن و روایات. پژوهشنامه معارف و اندیشه اسلامی، (۱۱)، ۵۸-۳۹

<http://doi.org/10.22059/JIKT.2025.104550>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه تهران.

مقدمه

مسجد پایگاه و سنگر عمومی مسلمان و محل حضور افشار مختلف جامعه است؛ جایگاه و نقش مسجد از همان صدر اسلام مورد توجه ویژه‌ای بوده و خاستگاه تحولات اساسی در جامعه اسلامی گردیده است؛ تحولاتی که تمام ابعاد، از جمله عبادی، سیاسی، اقتصادی، نظامی، اجتماعی و فرهنگی را در بر می‌گیرد. مسجد علاوه بر این که جایگاه عبادت و تقرب‌جستن به خدا است، مرکز امور اجتماعی و فرهنگی نیز محسوب می‌شود؛ در قرآن کریم و سیره علمی و عملی معصومین (ع) به جایگاه رفیع مسجد و نقش آن در زندگی مسلمانان، فراوان اشاره شده است که حاکی از اهمیت بسیار مسجد است؛ مسجد، کانون مقدسی است که مؤمنان همه‌روزه با حضور در آن و با هم‌بستگی که در صفوف نماز به‌نمایش می‌گذارند، امیدهای واهی دشمنان آشکار و نهان جامعه اسلامی را به یأس و ناامیدی می‌کشاند؛ اهمیت و نقش مسجد در حفظ و تحکیم جامعه اسلامی و گسترش فرهنگ و اندیشه اسلامی غیرقابل انکار است؛ مسجد به‌عنوان پایگاه مسلمانان نقش والایی در گسترش فرهنگ دینی دارد، بر همین اساس، نوشتار پیش‌رو می‌کوشد، ضمن تبیین اهمیت و جایگاه مسجد در نظام اسلامی، نقش و جایگاه این پایگاه اسلام را در جذب جوانان و هویت‌بخشی به آنان و گسترش فرهنگ دینی در ابعاد متعدد ارائه نماید؛ بنابراین سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که چگونه می‌توان با توجه به آموزه‌های قرآنی و روایی، یک الگوی جامع و عمل‌گرایانه برای جذب جوانان و اعطای هویتی فعال و سازنده به آنان از طریق مسجد، استنباط و تدوین کرد؟ پاسخ این پژوهش می‌تواند نشان دهد که جوان مسجیدی باید هویتی برانزده یک انسان مسلمان و نقش‌آفرین داشته باشد که بتواند مسئولیت‌های اجتماعی و فرهنگی خود را در جامعه، به‌نحو احسن به انجام رساند؛ با توجه به این که پژوهش حاضر در حوزه علوم انسانی صورت می‌پذیرد از روش توصیفی – تحلیلی استفاده شده و جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای است که از مهم‌ترین منابع دینی جهت تبیین و بررسی مهم‌ترین نقش‌ها و کارکردهای مسجد در جذب جوانان و تقویت هویتی دینی و انقلابی آنان، استفاده شده است.

ادبیات نظری پژوهش

در فرهنگ دینی درباره اهمیت جوانان و توجه به آنان تأکیدات فراوانی شده است؛ چراکه جوانان مهم‌ترین قشر هر جامعه‌ای هستند که تقویت باورهای اصیل در آن‌ها آینده آن کشور را تضمین می‌نماید؛ در آموزه‌های دینی بر لزوم توجه به جوانان برای هویت‌بخشی به آنان تأکید شده است؛ امام صادق (ع) در این باره می‌فرماید: نوجوانان را دریابید و به آنان حدیث و دین بیاموزید پیش از آنکه مرجئه (گروهی منحرف) بر شما پیش‌دستی کرده و جوانان را برابند (برقی، ۱۴۱۶ق، ص ۵). از سویی دیگر نبود هویت در شخصیت انسانی از جمله جوانان، آسیب‌های فردی و اجتماعی فراوانی برجا خواهد گذاشت؛ امام هادی (ع) در این باره می‌فرماید: «مَنْ هَانَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فَلَا تَأْمَنُ شَرَّهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۲، ص ۳۰۰). کسی که نفس خود را خوار شمرد از شر او ایمن مباش؛ به این معنا که اگر در شخصی، هویت واقعی و ارزشی او از بین رود، هر کار شری از او بعید نیست؛ بنابراین لزوم توجه به شخصیت جوانان حائز اهمیت است؛ مسجد نیز به‌عنوان مهم‌ترین پایگاه مرکزی و مردمی اسلام از همان آغاز این مهم را برعهده داشته است؛ چراکه پاسخگویی به مسائل دینی و شبهات و همچنین

تصمیمات مهم حکومتی در مسجد شکل می‌گرفت (ضرابی، ۱۳۷۹ش، صص ۶۷ - ۶۶؛ نوپهار، ۱۳۷۳ش، ج ۲، ص ۱۶۲). از همان زمان رسول اکرم (ص) مسجد پایگاهی بود که تمامی جوانب زندگی مسلمانان را تحت الشعاع خود قرار می‌داد و در حیطه‌های مختلف راهگشای امور بود (طه الولی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۵۹)؛ بنابراین استفاده از قابلیت‌های مسجد در جذب و تعالی جوانان و هویت‌بخشی به آنان قابل توجه است و می‌تواند در این امر کمک شایانی کند.

۱. پیشینه پژوهش

درباره جایگاه و کارکردهای مسجد از یک سو و اهمیت جوانان و اهتمام به آنان از سوی دیگر، پژوهش‌هایی صورت گرفته است؛ برخی از پژوهش‌ها نیز به اهمیت و جایگاه جوانان در جامعه پرداخته و ضرورت توجه به هویت دینی و ملی آنان را مورد تأکید قرار داده‌اند؛ نقی‌زاده در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی کارکردهای مسجد» به بیان کارکردهای عبادی، اجتماعی، نظامی، قضایی، آموزشی و سایر کارکردهای خاص مثل برگزاری مجالس و مراسم، کمک به مستمندان و خرید و فروش پرداخته است (نقی‌زاده، ۱۳۸۶، صص ۶۷ - ۵۵). فجری در مقاله‌ی «آشنایی با کارکردهای مسجد» به بیان کارکردهای آموزشی، فرهنگی، تبلیغی، اجتماعی، سیاسی، جهادی، رسانه‌ای و روحی، روانی مسجد پرداخته است (فجری، ۱۳۸۸، صص ۷۹ - ۶۸). اسماعیلی و همکاران در مقاله‌ی «کارکردهای مسجد تراز اسلامی با تأکید بر آموزه‌های دینی» بیان داشته‌اند که مسجد در اسلام، فراتر از یک مکان عبادی، دارای کارکردهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، علمی، اقتصادی و نظامی است و به‌عنوان نماد تمدن اسلامی شناخته می‌شود؛ این پژوهش با استناد به آموزه‌های دینی نشان می‌دهد که پیشوایان اسلامی نگاهی راهبردی به مسجد داشته و از آن به‌عنوان پایگاهی برای گسترش جغرافیای فرهنگی و تمدنی اسلام استفاده کرده‌اند و ساخت و احیای مساجد حتی در مقیاس کوچک، نشانه‌ای از حضور و هویت اسلامی محسوب شده است و در تحکیم وحدت و انسجام مسلمانان نقش اساسی ایفا می‌کند (اسماعیلی و همکاران، ۱۴۰۳، صص ۸۵ - ۷۶). رحمانی در مقاله‌ای تحت‌عنوان «مسجد و کارکردهای مختلف آن در اسلام» بیان کرده که مسجد در اسلام، نهادی با کارکردهای چندبعدی است که فراتر از عبادت، نقش‌های فرهنگی، آموزشی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایفا می‌کند. این مقاله با استناد به آیات قرآن و روایات، بر نقش محوری مسجد در تربیت نیروی انسانی، مقابله با جنگ نرم دشمن و حفظ هویت اسلامی تأکید دارد و بیان می‌کند که مسجد به‌عنوان پایگاه وحدت و حرکت‌های انقلابی، در جریان انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، نقشی حیاتی در بسیج و هدایت جامعه ایفا کرده است (رحمانی، ۱۴۰۳، صص ۱۶ - ۱).

منصوری و سلیمانی خشاب در مقاله‌ای با عنوان: «مقایسه گرایش‌های شناختی، رفتاری، و عاطفی هویت دینی دانش‌آموزان متوسطه دوم با ویژگی‌های دموگرافی مختلف مبتنی بر ارزش‌های تمدن اسلامی» که در مجله تمدن نوین اسلامی منتشر شده، به‌صورت میدانی و با رویکرد مقایسه‌ای به ارزیابی هویت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم پرداخته‌اند (منصوری و سلیمانی خشاب، ۱۴۰۰ش، صص ۲۳۰ - ۱۹۷). یآوری وثاق در مقاله‌ای با عنوان: «تاثیر رسانه‌های جدید در هویت دینی جوانان با تأکید بر نقش رسانه ملی» جایگاه رسانه ملی را در هویت‌دهی دینی به جوانان مورد بررسی قرار داده است (یآوری وثاق، ۱۳۹۲ش، ص ۱۲) برخی دیگر از پژوهشگران به عوامل تاثیرگذار در

هویت دینی جوانان پرداخته و در قسمت عوامل فردی و اجتماعی به شاخصه‌های تاثیرگذار در هویت دینی جوانان اشاره کرده‌اند (فضل الهی قمشی، شیبانی، ۱۴۰۰ش، ص ۴۱) برخی از پژوهش‌ها با محوریت مسجد به موضوعات مرتبط در این باره پرداخته‌اند؛ طاهری خرامه و الیاسی در مقاله‌ای با عنوان: «نقش مساجد و مشارکت مذهبی در سلامت معنوی دوران نوجوانی» به نقش‌آفرینی مساجد در ارتباط با سلامت روحی پرداخته‌اند (طاهری خرامه، الیاسی، ۱۴۰۳ش، ص ۸) هرچند این پژوهش بی‌ارتباط با مسأله هویت دینی نیست؛ اما متمرکز بر آن نیز است.

با پیروزی انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی بار دیگر مساجد هویت و جایگاه خود را نسبت به زمان حاکمیت پهلوی بازیافتند و از آغاز نهضت، به عنوان سنگری محکم و مأمنی پر خیروبرکت، میعادگاه مؤمنان و مجاهدان قرار گرفتند، و از آنجا که نوع برداشت امام راحل و همچنین مقام معظم رهبری از متون دینی درباره کارکردهای مسجد، درحالی که حاکمیت دینی را شکل داده و رهبری کرده‌اند، مهم و قابل استفاده است، در پیشینه پژوهش به پاره‌ای از عناوین سخنان و تأکیدات ایشان در این باره اشاره می‌شود.

جایگاه و نقش مسجد در ساختار جامعه اسلامی از منظر امام خمینی در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی اجمالی به جایگاه مسجد از دیدگاه امام خمینی (س)» در «پرتال امام خمینی» با توجه به سخنان ایشان در صحیفه امام، ذیل چهار عنوان «نقش مسجد در مبارزه با دشمنان اسلام»، «نقش و اهمیت اجتماع در مسجد»، «توجه به مدیریت در مسجد» و «نقش و اهمیت مسجد در بعد سیاسی» مورد بررسی قرار گرفته است.^۱

مقام معظم رهبری نیز در مناسبت‌های مختلف، بیانات مهمی درباره مسجد و کارکردهای آن داشته‌اند؛ گزیده‌ای از بیانات ایشان درباره مسجد در سایت رسمی ایشان (khamenei.ir) در چهار بخش «اهمیت مسجد»، «توصیه‌هایی در زمینه ارتقای مساجد»، «ارتباط جوانان با مساجد» و «وظایف ائمه جماعات» ارائه شده است.^۲

تمامی پژوهش‌های پیش گفته، در ارتباط با موضوع مقاله حاضر هستند؛ اما رویکرد این پژوهش و محوریت آن متمایز از پژوهش‌های یادشده است؛ چراکه با محوریت مسجد، به قابلیت‌ها و ظرفیت‌های آن در هویت‌دهی به جوانان در تمدن نوین اسلامی در عصر حاضر پرداخته است که با این رویکرد، پژوهشی انجام نشده است.

۲. اهمیت و نقش مسجد در اسلام

واژه مسجد از واژگان عربی است که ریشه آن «سجد» و اسم مکان به معنای محل سجده است. راغب در مفردات خود، مسجد را محل اقامه نماز می‌داند که به اعتبار سجده به آن مسجد گفته‌اند (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷ش، ص ۳۵۴) علت استناد مسجد به سجده به این خاطر است که سجده، اعلی و اکمل عبادت به شمار می‌رود و نهایت خضوع در برابر خالق هستی است: «السُّجُودُ مَتْنُهُ الْعِبَادَةُ مِنْ بَنِي آدَمَ»

^۱ ر.ک: <http://www.imam-khomeini.ir/fa/>

^۲ ر.ک: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=57391>

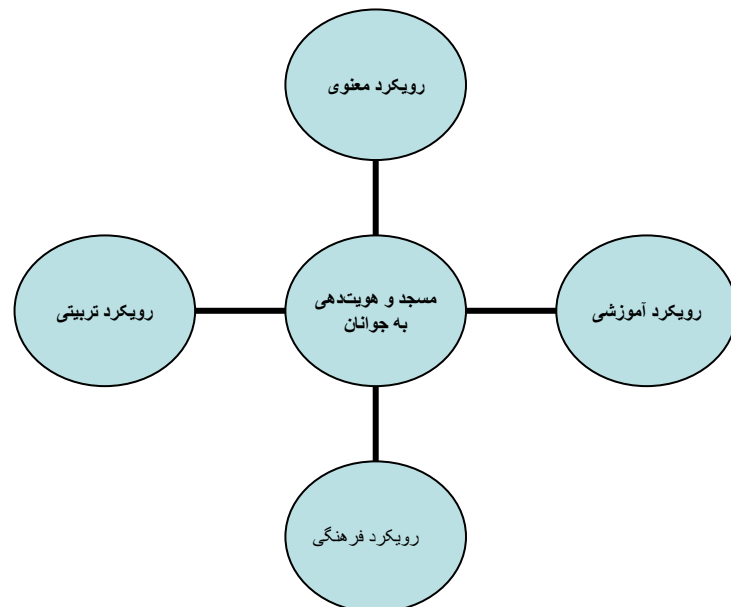
(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۲، ص ۱۶۴). مسجد جایگاه عبادت و بندگی خالصانه خداوند است: «وَ أَنْ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا» (جن/ ۱۸) مسجد آشیانه و پناهگاه مؤمن به شمار می‌رود (نوری طبرسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۶۱) که هنگام مشکلات و اندوه‌های دنیوی باید به آن پناه ببرد (حرّ عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۲۶۳). در قرآن کریم در ذیل آیات مختلف، اهمیت و نقش مسجد بازگو شده است؛ از جمله خداوند در سوره مبارکه اعراف می‌فرماید: «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ» (اعراف/ ۲۹) بگو: «پروردگارم به دادگری فرمان داده است، و [اینکه] در هر مسجدی روی خود را مستقیم [به سوی قبله] کنید، و درحالی‌که دین خود را برای او خالص گردانیده‌اید وی را بخوانید، همان‌گونه که شما را پدید آورد [به سوی او] برمی‌گردید.» در تفسیر این آیه مبارک اقوال مختلفی ارائه شده است که از مهم‌ترین آنان این است که نماز جماعت را که بیشتر علما مستحب و اندکی، واجب می‌دانند در مسجد بخوانید (طبرسی، ۱۳۶۰ش، ج ۹، ص ۸۴). آیات دیگری که در این باره آمده، آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه است: «مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ * إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَآلِیَوْمِ الْآخِرِ وَآقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ». مشرکان نمی‌توانند مساجد خدا را آباد کنند، درحالی‌که به کفر خویش شهادت می‌دهند. آنان اعمالشان به هدر رفته و خود در آتش جاودانند؛ مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده‌اند، پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند؛ آیات دیگری نیز در این باره وجود دارد (نک: بقره، ۱۱۴؛ توبه، صص ۱۰۸ - ۱۰۷) که همگی دلالت بر اهمیت و نقش والای مسجد در اسلام و زندگی عبادی و اجتماعی مسلمانان دارند.

پیامبر اکرم (ص) اولین کسی است که مسجد را با یک چهارچوب سیاسی، اجتماعی، فکری بنا نمود و آن را مقر خویش قرار داد تا اعراب از هرجای جزیره العرب و یا خارج از آن به زیارتش مشرف شوند و درباره دین و دنیای خویش از وی سؤال کنند (طه الولی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۵۹). امام صادق (ع) درباره اهمیت و نقش والای مسجد به مسلمانان توصیه می‌کند که هنگامی رویارویی با مشکلات و اندوه‌های دنیوی، به نماز و مسجد پناه ببرند (حرّ عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۲۶۳). درجای دیگر درباره ارزش عبادی رفتن به مسجد می‌فرماید: کسی که به سوی مسجد گام برمی‌دارد، بر هیچ خشک و تری پا نمی‌نهد جز آنکه از زمین اول تا هفتم برای او تسبیح می‌گویند (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۴۰) و احادیث دیگر که حاکی از اهمیت والای این مرکز عبادی سیاسی اجتماعی مسلمانان است.

۳. مسجد و فرایند هویت‌بخشی به جوانان

مسجد پایگاهی دینی است که از فرهنگ دینی حمایت می‌کند؛ از همان صدر اسلام در زمان پیامبر اکرم (ص) مسجد نقش فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی، آموزشی، سیاسی و نظامی را برعهده داشته است؛ مسجد در یک جامعه اسلامی، جایگاه تجمع منظم و همه روزه مؤمنان به‌خصوص جوانان است؛ کسانی که دوستدار آشنایی با دین و اندیشه الهی‌اند. در این میان وجود یک مبلغ شایسته و کارآمد می‌تواند از این گردهمایی به‌خوبی در راستای رشد فرهنگی و بالندگی اندیشه‌های اسلامی بهره‌برداری کند؛ همان‌گونه که پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع)

تا مرز امکان چنین کردند (نوبهار، ۱۳۷۳ ش، ج ۲، ص ۱۶۲). در عصر حاضر مسجد به‌عنوان مرکز مهم عبادی و اجتماعی مؤمنان می‌تواند آثار قابل‌توجهی بر روی جامعه بگذارد؛ درباره جوانان که به‌عنوان قشر مهم جامعه همواره در معرض تهاجمات فرهنگی و شبهات هستند، نقش مسجد در جذب جوانان از یک‌سو و تحکیم بنیان‌های اعتقادی و مذهبی آنان، از سویی دیگر قابل‌توجه است.

۳-۱. نقش متولیان مسجد در جذب جوانان

بدون شک اولین برخورد افشار جامعه، خصوصاً جوانان با متولیان مسجد است؛ کسانی که عهده‌دار مسئولیت‌های مسجد هستند؛ شیوه برخورد مسئولان مسجد و کسانی که در مسجد هستند و همچنین رفتار آنان در جامعه در رویکرد فکری جوانان بسیار مؤثر است، در برخی از مساجد متأسفانه شیوه برخورد ناشایست با جوانان و حتی کودکان موجب جدایی همیشگی این قشر از مسجد و نقش‌بندی خاطره تلخ از مسجد در ذهن آنان شده است؛ بنابراین، رفتار آنان در جذب جوانان بسیار تأثیرگذار است. خوش‌خلقی و رفتار پسندیده از مهم‌ترین راهکارهای جذب جوانان به مسجد است؛ یکی از مهم‌ترین عوامل موفقیت پیامبر اکرم (ص) در صدر اسلام و جذب جوانان به خود اخلاق پسندیده ایشان بود. خداوند به پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران/ ۱۵۹) به‌خاطر رحمت الهی بود که با آنان نرم‌شدی و اگر تندخو و خشن و سخت‌دل بودی، از دور تو پراکنده می‌شدند، و در ادامه آیه می‌فرماید: پس از آنان درگذر و برایشان استغفار کن و در کار با آنان مشورت نما و چون تصمیم‌گرفتی بر خدا توکل کن که خداوند توکل‌کنندگان را دوست دارد. گشاده‌رویی، از بارزترین صفات رسول خدا (ص) بود که سهمی عمده در جذب مردم به اسلام و شیفتگی آنان به شخص پیامبر اسلام (ص) داشت؛ خود ایشان در این باره می‌فرمایند: هیچ‌چیزی در میزان قیامت سنگین‌تر از اخلاق نیکو نیست (مجلسی، ۱۳۷۶ ش، ج ۷۱، ص ۳۸۲)؛ بنابراین اولین

راهکار مهم مسجد در جذب جوانان شیوه برخورد مسئولان مسجد با جوانان است که اخلاق پسندیده و روشی نیکو می‌تواند محیطی جذاب و مورد پسند برای جوانان فراهم کند.

۲-۳. تأثیرات معنوی مسجد در ترسیم شخصیت دینی جوانان

یکی از مهم‌ترین دلایل وجود مسجد، نقش عبادی آن است به‌گونه‌ای که از همان آغاز محل عبادت و راز و نیاز مسلمانان بوده است؛ مسجد مکانی است که نه فقط برای قشر خاص بلکه برای همگان بنا شده تا با ورود در آن، اتحاد و همدلی پیدا کنند و در راه خداوند قدم بردارند. بی‌شک نقش عبادی مسجد در گسترش فرهنگ دینی و جذب جوانان امری انکارناپذیر است. اقامه نماز جماعت در مسجد، علاوه بر ثواب غیرقابل وصف و آثار ارزنده‌ای که دارد، دارای کارکرد تربیتی بسیار مهمی نیز هست و آن این‌که انسان از طریق نماز جماعت، ضمن بهره‌مندی از صفا و طراوت و قداست مکان باشکوهی چون مسجد، با اقشار مختلف مردم ارتباط صمیمی برقرار می‌کند؛ از سویی دیگر برگزاری مراسمات معنوی همچون اعتکاف، مناسبت‌های مذهبی و دعاها ناخودآگاه در وجود جوانان تأثیرات والایی می‌گذارد؛ پابندی بسیاری از جوانان به دین و فرهنگ دینی و ارزش‌های ملی و انقلابی نشأت گرفته از تأثیرات معنوی مساجد است؛ بسیاری از جوانان در سایه شرکت در همین مراسمات معنوی شخصیت و هویت واقعی خود را پیدا کرده‌اند، شبهات جوانان در سایه شرکت در مراسمات مذهبی و استماع ارزش‌های دینی از کلام سخنرانان مساجد برطرف می‌شود؛ بنابراین جذب جوانان به مسجد و قراردادن آنان در محیط مساجد خودبه‌خود هویت دینی آنان را ناخودآگاه و خودآگاه افزایش می‌دهد و تأثیرات مثبتی در زندگی آنها و همچنین جامعه خواهد داشت.

۳-۳. آثار اجتماعی مسجد در هویت‌بخشی به جوانان

کار مسجد تنها عبادت نیست، مسجد به‌عنوان خانه خدا در فقه اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد و برای آن احکام خاصی وضع شده است؛ مسجد جایگاه ارشاد و تبلیغ اسلامی است؛ از آغاز اسلام، از مسجد علاوه بر وظایف دینی و الهی استفاده‌های دیگری نیز شده است؛ این کار حتی پیش از هجرت پیامبر اکرم (ص) از مکه به مدینه نیز صورت گرفت، پیامبر اکرم (ص) در کنار کعبه می‌نشستند و مردم به ملاقات ایشان می‌آمدند و با آن حضرت به گفت‌وگو می‌پرداختند (ضرابی، ۱۳۷۹ش، صص ۶۷ - ۶۶). نقش اجتماعی مسجد در عصر حاضر، اهمیت ویژه‌ای پیدا کرده و مسئولیت‌های مهمی در این باره به‌عهده مسجد قرار دارد؛ در موضوع کارکردهای مسجد در حوزه اجتماعی برای گسترش فرهنگ دینی و جذب جوانان، ازجمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۳-۳-۱. مسجد و وحدت اجتماعی

بزرگ‌ترین قشر جوامع و کلیدی‌ترین آن، جوانان و نوجوانان هستند. برقراری اتحاد و یکپارچگی در میان جوانان از تمام اقشار و مذاهب و گروه‌های سیاسی جامعه، نقطه عطفی در عزت و کرامت جامعه و دفع خطرات دشمنان بوده و هست. چگونگی اتحاد جوانان در کمک به

استقلال کشور و ارزش‌های دینی در سایه اعتصام به ریسمان الهی است که این اتحاد می‌تواند از مساجد که سنگ‌های انقلاب هستند، نشر پیدا کند. حضور جوانان در مساجد علاوه بر شکل‌دهی هویت دینی آنان، شکل‌دهی به نظم جامعه و تعالی آن نیز هست، چراکه ارزش‌های اسلامی و ملی توسط جوانان در جامعه نشر پیدا می‌کنند. در مسجد جوانان با اصول مشترک دینی آشنا می‌شوند و مسجد می‌تواند از طریق این اشتراکات مقوله اتحاد و وحدت اجتماعی را نهادینه‌سازی نماید و در ایجاد هویت اسلامی فراقومی برای جوانان نقش ایفا کند و البته نباید اجازه داد، اموری که ناشی از اختلاف سلیقه است، زمینه‌ساز اختلاف در اصول اساسی مشترک شود.

۳-۳-۲. مسجد و نهادینه‌سازی فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر در جوانان

مسجد به دو رویکرد جذبی و نشری می‌تواند فرایند امر به معروف و نهی از منکر را در جوانان نهادینه‌سازی کند؛ در رویکرد جذبی ضمن جذب جوانان به مسجد با ارئه رویکردهای خاص، آسیب‌های اجتماعی و اخلاقی جوانان را تذکر می‌دهد و با این روش، علاوه بر تقویت باورهای دینی و ارزشی در جوانان موجبات تعالی آنان را فراهم می‌کند. در رویکرد نشری، فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر در جوانان نهادینه‌سازی می‌شود و خود آنان این وظیفه مهم را در محیط خانوادگی و اجتماعی خود برعهده می‌گیرند. بدون شک امر به معروف و نهی از منکر توسط جوانان در میان جوانان دیگر، تأثیرات مثبت‌تری نسبت به انجام این امر توسط بزرگسالان خواهد داشت، چراکه جوانان در بسیاری از مسائل بهتر می‌توانند یکدیگر را درک کنند و بایدها و نبایدها را به یکدیگر تذکر دهند؛ در عصر حاضر که مستکبران و دشمنان اسلام از همه راه‌ها برای نابودکردن اسلام و مسلمین دریغ نمی‌کنند، نقش مسجد حائز اهمیت است؛ رسانه‌ها و تمامی امکاناتی که در دست این گروه هست، به دنبال تهاجم فرهنگی و جایگزین کردن فرهنگ غیردینی و بیگانه به جای فرهنگ دینی است؛ اگر در این رابطه مؤمنانی که در مسجد حضور پیدا می‌کنند، به مسائل شهر خود در سطح جزئی و مسائل کشور در سطح کلان، بی‌توجه باشند، فرهنگ بیگانگان رفته‌رفته در بطن جامعه رسوخ می‌کند و آثار زیان‌باری را در متن جامعه به جای می‌گذارد؛ وظیفه مسجد در این مورد این است که با ارائه فرهنگ اصیل دینی و با راهکارهای کاربردی و جذاب در تمامی افراد جامعه تأثیر بگذارد و سپر محکمی در برابر تهاجمات بیگانگان باشد؛ بدون شک فریضه امر به معروف و نهی از منکر می‌تواند در این زمینه کارساز باشد و تأثیرات مفید و ادامه‌داری را به جای گذارد.

۳-۳-۳. مسجد و فرهنگ دفاع و جهاد

مسجد از صدر اسلام تا پیروزی انقلاب اسلامی ایران و تا به امروز، علاوه بر کارکردهای عبادی و اجتماعی، نقش مهمی در ابعاد دفاعی و نظامی ایفا کرده است.

با مراجعه به کتاب‌های تاریخی به روشنی پیداست که از ابتدای اسلام، فعالیت‌های جهادی از جمله گردآوری، تجهیز، سامان‌دهی و تجمع نیروها به هنگام احساس خطر و بیم از تعرض دشمن، در مسجد صورت می‌پذیرفته است؛ مسجد نه تنها محل اعزام نیروها و طرح نقشه‌های جنگی بوده بلکه رسول خدا (ص) دستور می‌دادند در صورت وجود مسجد، چادر فرماندهی ایشان را در کنار آن نصب کنند (فجری، ۱۳۸۸،

صص ۷۶ - ۷۵). آن حضرت خطبه‌های آتشین خود را که برای اعزام مسلمانان به جهاد و مبارزه با کفر و شرک بود، در مساجد ایراد می‌کردند و حتی آمادگی‌های قبل از اعزام هم در مسجد شکل می‌گرفته است (نقی‌زاده، ۱۳۸۶، ص ۵۷). مشاوره‌های نظامی ایشان در مسجد انجام می‌گرفته است؛ در غزوه احد زمانی که مشرکان نزدیک مدینه رسیدند، پیامبر اکرم (ص) اصحاب خویش را در مسجد جمع کرد و بر روی منبر، از خواب خویش گفت و اصحاب را نسبت به تصمیم‌گیری در رابطه با تدبیر جنگی آگاه ساخت و مسلمانان پیشنهادها را ابراز کردند (اسماعیلی و همکاران، ۱۴۰۳، ص ۸۲).

همچنین در تاریخ مبارزات ملت‌های مسلمان، مساجد نقش حساس و مهمی در قیام علیه نظام‌های ستمگر حاکم و نفوذ بیگانگان ایفا کرده‌اند؛ گونه‌ای که مسجد مکانی برای گردهمایی، تبادل افکار و اطلاعات و تصمیم‌گیری‌های اجتماعی و سیاسی بوده است. در طول تاریخ سیاسی ایران نیز مساجد همواره عامل مهمی در مبارزات سیاسی مردم و نیز یکی از نهادهای تأثیرگذار در پیروزی انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ بودند؛ چنان‌که در این باره، مقالات مستقلی نیز به رشته تحریر درآمده است (به عنوان نمونه، ر.ک: سهرابی و فرح‌بخش، ۱۳۹۹، صص ۱۴۳ - ۱۲۱؛ موحدی، ۱۳۹۹، ص وب‌سایت). در دوران نهضت اسلامی به رهبری امام خمینی، نقش تربیتی، آگاهی‌بخشی، آموزشی و سیاسی مساجد، چنان‌که در صدر اسلام بود، احیا شد. مساجد در جریان انقلاب اسلامی نه تنها پایگاهی برای بیدارسازی مردم علیه حکومت بودند بلکه محلی برای سازمان‌دهی نیروهای انقلاب و مبارز نیز به‌شمار می‌رفتند و به مراکز تشکیل و آموزش بسیج مردمی تبدیل شدند؛ مساجد عامل مهمی در تکثیر و ارسال پیام رهبران انقلاب به مردم در دورترین نقاط کشور بودند و با عملکرد شبکه‌ای، توانستند نوار سخنرانی‌های امام خمینی و جزوه‌ها و کتاب‌های انقلابی را که از محل اقامت ایشان در خارج کشور به ایران می‌رسید، در میان مردم شهرهای مختلف منتشر کنند. مسجد در دوران جنگ تحمیلی هشت ساله نیز، کارکردهای مهمی مانند تقویت روحیه مقاومت ملی مردم، تأمین نیروی انسانی مورد نیاز، پشتیبانی همه‌جانبه و تدارکات غذایی و امدادی جبهه‌ها را برعهده داشت (ر.ک: رحمانی، ۱۴۰۳، صص ۱۳ - ۱۲).

این نقش‌آفرینی‌های پویا و اثرگذار در زمینه‌های گوناگون، مسجد را به نهادی زنده و ارزنده در صحنه‌های سیاسی - نظامی تاریخ اسلام و ایران و عامل تربیت سیاسی و جهادی جوانان و تکمیل بخشی مهم از هویت دینی آنان تبدیل کرده است.

۳-۴. رویکرد آموزشی مسجد در هویت‌دهی به جوانان

مسلمانان در صدر اسلام به بحث درباره قرآن و احکام آن و احادیث و زبان و فرهنگ عربی توجه داشتند؛ همه این کوشش‌ها فقط در راه تحکیم مبانی دین و نشر و تعلیم آن انجام می‌گرفت؛ بنابراین مساجد در حکم مراکز آموزشی بودند که در آن‌ها آموزش و تعلیم علوم دینی مورد توجه بود (صفا، ۱۳۶۳ش، صص ۸ - ۶). در عصر حاضر نیز نقش آموزشی مسجد به‌ویژه درباره آموزش مسائل دینی - سیاسی و پاسخ‌گویی به شبهات برجسته و حتی مهم‌تر از گذشته است که می‌تواند افزون‌بر جذب جوانان به خود، بسیاری از شبهات آنان را برطرف کند.

۳-۴-۱. تبیین ارزش‌های دینی

در عصر حاضر نقش مساجد در تمامی حیطه‌ها بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته و البته قابلیت‌های آن نیز افزایش پیدا کرده است؛ امروزه مساجد می‌توانند نقش مدارس و دانشگاه‌ها را در حیطه آموزش و فرهنگ داشته باشند که البته در بسیاری از مساجد این رویکرد اجرا می‌شود. کلاس‌های فوق‌برنامه در ابعاد مختلف می‌تواند بسیاری از معارف و مباحث دینی و انقلابی را برای جوانان تبیین نماید که این مهم، نقش اساسی در هویت‌بخشی به جوانان خواهد داشت. در بعد دینی، آموزش قرائت و مفاهیم قرآن، آموزش احکام و مواردی که همه اقشار جامعه به آن نیاز دارند یکی از رسالت‌های مساجد است که باید در متن جامعه نهادینه شود؛ تعلیم دینی در مسجد باید به گونه‌ای جذاب و کاربردی باشد تا جوانان و کودکان به این تعلیم جذب شوند؛ در همین رابطه پیامبر اکرم (ص) خطاب به ابوذر می‌فرماید: ای ابوذر، هرگونه توقفی در مسجد لغو و بیهوده است؛ مگر برای سه دسته: کسی که پس از نماز به تلاوت قرآن می‌پردازد؛ آنکه سرگرم ذکر و یاد خداست و کسی که به مباحث علمی اشتغال داشته باشد (حرّ عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۸۴). پیامبر اکرم (ص) معاذین جبل را مأمور کرد تا مردم یمن را با مبانی اسلامی آشنا کند (ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۳۷)؛ در جای دیگر پیامبر اکرم (ص) درباره شخصی که در مسجد به بیان رویدادهای دوران جاهلیت و اشعار و انساب عرب پرداخته بود، فرموده‌اند: اینها دانشی است که ندانستن آن، زبانی ندارد و فراگرفتن آن نیز سودی را در پی ندارد. دانش تنها سه چیز است: فراگرفتن آیه‌ای محکم، آموختن واجبی از واجبات دین و سنتی پابرجا و جز این‌ها، تنها نوعی فضیلت و برتری به‌شمار می‌آید (کلبینی، ۱۳۸۸ق، ج ۱، ص ۳۲). همه این موارد حاکی از اهمیت تعلیم علوم دینی، به‌ویژه در مسجد است. در عصر انتظار و غیبت امام معصوم که شبهات فراوانی در زمینه‌های دینی مطرح است، مساجد به‌عنوان سنگرهای اسلام، باید مکان گسترش و تعلیم فرهنگ دینی، دفاع از اسلام و تبیین آموزه‌های اسلامی و ترویج معارف مهدوی باشد تا از این رهگذر، باعث تحکیم اعتقادات و باورهای مذهبی در همه اقشار جامعه خصوصاً جوانان شود.

امروزه مسجد به‌عنوان مهم‌ترین پایگاه عبادی، فرهنگی و اجتماعی در جهان اسلام، می‌تواند نقشی محوری در ترویج اندیشه مهدویت ایفا نماید؛ این کارکردها را می‌توان در سه محور اصلی دسته‌بندی کرد: ۱. کارکرد آموزشی و تبیینی با آموزش معارف مهدوی، مانند تبیین مفهوم انتظار، شرایط و نشانه‌های ظهور، ویژگی‌های حکومت مهدوی، وظایف منتظران و لزوم آمادگی برای ظهور، تشکیل حلقه‌های معرفتی، تولید و توزیع محصولات فرهنگی مرتبط با مهدویت، برگزاری نمایشگاه‌های کتاب و نشریات تخصصی و تصحیح انحرافات فکری درباره مهدویت و ظهور به‌ویژه با به‌کارگیری ابزارهای هنری و رسانه‌ای جذاب. ۲. کارکرد تربیتی و کادرسازی با تربیت منتظران فعال و نیروهای متعهد و آشنا با مفاهیم مهدویت ۳. کارکرد عملی و اجتماعی برای زمینه‌سازی ظهور با انجام فعالیت‌های منتظرانه مانند برگزاری برنامه‌های مرتبط با موضوع مهدویت مثل دعای ندبه، برگزاری مراسم احیای شب‌های قدر و توسل و مناجات با محوریت توسل به حضرت که باعث زنده نگه‌داشتن روح انتظار در سطح جامعه می‌شوند؛ چنانکه از روایات پیداست مسجد پس از ظهور نیز همان کارکردهای صدر اسلام در زمان پیامبر اکرم (ص) را خواهد داشت؛ مثلاً از امیر مؤمنان علی (ع) نقل شده است: «كَأَنِّي أَنْظِرُ إِلَى شَيْعَتِنَا بِمَسْجِدِ الْكُوفَةِ قَدْ ضَرَبُوا الْفَسَاطِيطَ يُعَلِّمُونَ النَّاسَ الْقُرْآنَ كَمَا أُنْزِلَ» (النعمانی، ۱۳۹۷ق، ص ۳۱۸). گویا شیعیان مان را می‌بینم که در مسجد کوفه خیمه‌هایی

برپا کرده‌اند و قرآن را آن‌گونه که نازل شده است، به مردم می‌آموزند و در حدیثی از امام صادق خطاب به مفضل درباره محل اقامت آن حضرت آمده است: «دَارُ مَلِكِهِ الْكُوفَةُ وَ مَجْلِسُ حُكْمِهِ جَامِعُهَا وَ بَيْتُ مَالِهِ وَ مَقْسَمُ غَنَائِمِ الْمُسْلِمِينَ مَسْجِدُ السَّهْلَةِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۳، ص ۱۱). دستگاه حکومت او در کوفه و مقر حکمرانش، مسجد کوفه و بیت‌المال او و محل تقسیم غنائم مسلمانان، مسجد سهله است.

۳-۴-۲. مسجد و تقویت بنیان‌های خانواده

خانواده اساسی‌ترین بنیان اجتماعی در اسلام است و اهمیت و جایگاه آن در جامعه بر کسی پوشیده نیست؛ یکی از مواردی که مسجد می‌تواند روی آن تأثیر مشهودی داشته باشد، خانواده است. برگزاری همایش‌ها، جلسات علمی و تربیت فرزندان براساس مکتب قرآن و اهل بیت (ع) ازجمله مواردی هستند که شایسته است به آموزش آن‌ها در مسجد پرداخت و همه قشرها و طیف‌های جامعه را از آن بهره‌مند گردانید. امیرمؤمنان امام علی (ع) می‌فرمایند: کسی که به مسجد رفت‌وآمد کند، یکی از این موارد نصیب او خواهد شد: برادری که از او در راه خدا استفاده کند، دانشی نو، آیه‌ای محکم، سخنی که مایه هدایت و راهیابی او باشد، رحمت الهی که آن را انتظار می‌کشد، سخنی که او را از گمراهی بازدارد، ترک گناه به سبب حساب‌بردن از خداوند و ترک گناه به خاطر حیانمودن از برادران دینی خویش (حر عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۴۸۰). این کلام امام علی (ع) جنبه‌های آموزشی، تربیتی و اخلاقی را دربر می‌گیرد. بدون شک داشتن جوانان متعهد و انقلابی در پرتو خانواده‌های سالم و ارزشی است؛ تقویت بنیان‌های خانواده و ارائه رویکردهای تربیتی و دینی به خانواده‌ها با محوریت مساجد، زمینه تربیت جوانان دینی و ارزشی را فراهم خواهد کرد.

همچنین یکی از کارکردهای مهم مسجد در این باره، فراهم‌آوردن امکان ازدواج‌های آسان و بادوام در راستای عمل به آیه ۳۲ سوره نور است که می‌فرماید: «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (نور/۳۲) بی‌همسران خود، و غلامان و کنیزان درست‌کارتان را همسر دهید؛ اگر نیازمند باشند، خداوند آنان را از فضل خویش بی‌نیاز خواهد کرد، و خدا گشایش‌گر داناست. مفهوم واسطه‌گری در ازدواج و فراهم‌کردن زمینه‌های آن نیز از این آیه قابل برداشت است (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۱۴، ص ۴۵۷). سزاوار است مسجد به‌عنوان مهم‌ترین پایگاه اجتماعی و مذهبی، با ایجاد بستری امن و مورد اعتماد، خانواده‌ها و جوانان متدین را برای ازدواج به یکدیگر معرفی کند و با برگزاری دوره‌های آموزشی خانواده و مشاوره‌های پیش‌و پس از ازدواج و نیز ارائه تسهیلات و کمک‌های مالی برای تأمین جهیزیه و هزینه‌های اولیه، نقشی محوری در تسهیل سنت حسنه ازدواج و تقویت بنیان خانواده ایفا کند.

۳-۵. مؤلفه‌های فرهنگی در تقویت هویت دینی جوانان

از مهم‌ترین نقش‌های مسجد در عصر حاضر، نقش فرهنگی مسجد است؛ معصومین (ع) به این نقش مهم مسجد توجه ویژه‌ای داشته‌اند. عظمت و اهمیت این پایگاه معنوی، زمانی بیشتر رخ می‌نماید که در نظر آوریم در عصر کنونی، طوفان تهاجم فرهنگی، سیلاب شبهات و

پرسش‌ها، و تبلیغات فریبنده جوانان به فرهنگ‌های بیگانه اوج گرفته است؛ اینجاست که نقش خطیر مسجد کاملاً آشکار می‌شود؛ ازجمله قابلیت‌ها و کارکردهای مسجد در این باره عبارت‌اند از:

۳-۵-۱. نهاده‌سازی ارزش‌های فرهنگی در جوانان

جوانان مهم‌ترین قشر جامعه هستند که بیشترین سرمایه‌گذاری بیگانگان بر روی این قشر است؛ جوانان از یک طرف به دلیل سن کم و نداشتن تجربه کافی، مردم را کمتر می‌شناسند و از نیرنگ‌های افراد خائن بی‌اطلاع‌اند و از طرف دیگر، گاه احساسات تند و افراطی به آنان مجال بررسی و تحقیق نمی‌دهد و در کارها بدون تأمل و بررسی تصمیم می‌گیرند (فلسفی، ۱۳۴۸، ص ۶۰). جوانان و نوجوانان معمولاً بیشتر در معرض انحرافات فکری هستند، به همین خاطر امام صادق (ع) می‌فرماید: نوجوانان را دریابید و به آنان حدیث و دین بیاموزید پیش از آن که مرجئه (گروهی منحرف) بر شما پیش‌دستی کرده و جوانان را برابند (برقی، ۱۴۱۶ق، صص ۶-۵). و از امام علی (ع) نقل شده است: قلب نوجوان همچون زمینی خالی است که هرآنچه را در آن افکنده شود، قبول می‌کند (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱)؛ بنابراین وظیفه مسجد است که با تمام توان فرهنگی، جوانان را به مسجد جذب کند و با آموزش‌های کاربردی معارف دین، آن‌ها را در مسیر کمال قرار دهد.

۳-۵-۲. مسجد و اقدامات راهبردی در مقابله با تهاجمات فرهنگی

در عصر حاضر یکی از رایج‌ترین نوع تهاجم برای دستیابی به اهداف استعماری، تهاجم فرهنگی است که با تغییردادن فرهنگ مردم براساس اندیشه بیگانه، کشور مهاجم به هدف خود می‌رسد؛ امروزه دشمنان انقلاب و اسلام پس از ناامیدشدن از راه‌های اقتصادی، سیاسی و نظامی، راه تهاجم فرهنگی را برای دستیابی به اهداف خود برگزیده‌اند؛ در این میان، مسجد به عنوان مهم‌ترین سنگر اسلام و پایگاه تبلیغ فرهنگ دینی در مبارزه با این تهاجم، نقشی کلیدی و حساس برعهده دارد. ایجاد شناخت نسبت به فرهنگ دینی و تبیین آن و روشنگری نسبت به تهاجم فرهنگی ازجمله اقداماتی است که می‌تواند در مسجد در این باره انجام گیرد. مسجد باید در همه زمینه‌ها با تهاجم فرهنگی مبارزه کند؛ از مهم‌ترین مواردی که می‌توان در این حوزه به مبارزه با آن پرداخت، الگوپذیری از بیگانگان و پذیرش بی‌چون‌وچرای فرهنگ بیگانه است که ممکن است، بر جوانان تأثیر بیشتری داشته باشد؛ از مهم‌ترین مواردی که دشمنان اسلام در پی ضربه‌زدن به آن هستند، تضعیف ارزش‌های اسلامی و تقویت ناهنجارهای فرهنگی است. در این میان، نشر الگوهای نامناسب شخصیتی، فکری و مبتذل در میان جوانان بیشتر از موارد دیگر است؛ الگوپذیری از بیگانگان در قالب‌های متفاوت می‌تواند نمایان شود ازجمله در لباس، خوراک، وسایل خانه، مواد مخدر، قرص‌های روان گردان و ... که می‌توان گفت یک عامل جنگ نرم توسط دشمنان اسلام است؛ آنچه در فرهنگ دینی مذموم تلقی شده، الگوپذیری نادرست از بیگانگان است؛ امام باقر (ع) می‌فرماید: خداوند به پیامبری از پیامبران وحی فرمود که به قومت بگو: لباس دشمنان مرا نپوشید و غذای آنان را نخورند و به شکل آنان ظاهر نشوند که در آن صورت همانند آنها دشمن من خواهند بود (بروجردی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۷۶). ارتباط تنگاتنگ پوشش با فرهنگ جامعه، متأسفانه لطمات بسیاری به الگوی مناسب و مطلوب پوشش در جامعه

وارد نموده است؛ برای زیر پا گذاشتن اصول و ارزش‌ها، استفاده از الگوهای پوشش غربی و مدل‌ها و نشان‌های خارجی بهترین ابزار و وسیله است، لذا برخی طراحان لباس به‌ویژه در عرصه پوشاک زنانه، با حمایت‌های مالی و قدرت‌های سرمایه‌ای، استفاده از مجلات خارجی را برای طراحی و تولید لباس در دستور کار خود قرار می‌دهند؛ مسأله زیان‌باری که در مقوله لباس مطرح است، مدگرایی است؛ این پدیده ساخته و پرداخته فرهنگ غربی است و موجب تجمل‌گرایی، مصرف‌گرایی مفرط، تفاخر و چشم‌وهم‌چشمی، تزلزل شخصیت و مشغولیت نامطلوب ذهنی در فرد می‌شود و الگوهای نامناسب و ضد ارزشی را ترویج می‌دهد؛ در این باره احادیث فراوان و حائز اهمیت وارد شده است، پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: خدا لعنت کند مردی را که لباس زن بپوشد و زنی که لباس مرد را بپوشد (محمدری شهری، ۱۳۷۵ش، ج ۵، ص ۱۸) و در جای دیگر می‌فرماید: کسی که لباس بپوشد و در آن لباس تکبر ورزد خداوند او را به گوشه‌ای از جهنم فرو برد (حر عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۳۶۸). در زمینه اقتصادی، مصرف کالاهای خارجی و قاچاق که لباس و خوراک و غیره را دربر می‌گیرد به اقتصاد داخلی کشور ضربه وارد می‌کند. باری، الگوپذیری از بیگانگان در نوع و مقدار کالاهای مصرفی، از جنبه‌های گوناگون به جامعه اسلامی زیان می‌رساند (ایروانی، جواد، ۱۳۸۴ش، ص ۲۸۷) بنابراین تبیین ارزش‌های دینی برای جوانان و همچنین تبیین نقشه‌های دشمنان برای تخریب این ارزش‌ها، با کارکردهای فرهنگی مساجد می‌تواند از آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی ناشی از این موارد بکاهد و کمک شایانی به رشد و بالندگی جامعه اسلامی در ابعاد مختلف نماید.

۳-۵-۳. برگزاری همایش‌ها و مسابقات

یکی از کارهای مهم در زمینه فرهنگی مسجد، برگزاری همایش‌ها و مسابقات در زمینه فرهنگ دینی است؛ مسجد با بررسی نیازهای جامعه در امور دینی می‌تواند همایش‌ها و مسابقاتی در آن حیطه برگزار کند که موجبات افزایش سطح آگاهی و گسترش فرهنگ دینی را به دنبال خواهد داشت؛ از جمله می‌توان به برگزاری همایش‌هایی و مسابقاتی پیرامون مهدویت، قرآن، معارف اهل بیت(ع) و مباحث مرتبط با هویت انقلابی و دینی اشاره کرد تا با تبلیغ در سطح گسترده و دعوت از همگان در شرکت در این همایش‌ها و مسابقات، سطح آگاهی مردم افزایش پیدا کند. این همایش‌ها و مسابقات اگر به صورت جذاب و کاربردی برگزار شوند، موجبات جذب جوانان به مسجد از یک سو و تقویت هویت دینی و ملی آنان را از سوی دیگر فراهم می‌کند.

۳-۵-۴. برگزاری مراسمات مذهبی

یکی از زمان‌هایی که حضور جوانان بیش‌ازپیش، پررنگ می‌شود، زمان مناسبت‌های مذهبی است؛ حضور جوانان در مراسم عزاداری ائمه (ع) در زمان‌های مختلف به‌خصوص در ماه محرم موقعیت ویژه‌ای است تا متولیان امر فرهنگی و دین با استفاده از حضور جوانان در مساجد، معارف دینی و ارزشی را برای آنها بیان نمایند؛ برگزاری این مراسمات باید به گونه‌ای باشد که با استقبال مردم همراه باشد. در این مراسمات باید از سخنرانان برجسته درجهت گسترش فرهنگ معصومین (ع) استفاده شود. این مراسمات که زمینه بسیار خوبی برای گسترش فرهنگ

و هنر دینی است، باید به‌گونه‌ای باشد که به نحو شایسته، معارف دینی در آن‌ها برای عموم مردم بازگو شود و علاوه بر بزرگداشت مقام معصومین (ع) مطالب کاربردی در زندگی علمی و عملی معصومین (ع) بیان شود.

۳-۵-۵. تأسیس مراکز فرهنگی در کنار مساجد

در عصر حاضر که دامنه تهاجم دشمن به قلمرو اندیشه‌های دینی گسترش یافته و از سوی دیگر بسیاری از انسان‌های حق‌جو مشتاق آشنایی با مبانی اسلام هستند، بدون شک مسجد می‌تواند نقش مؤثری در این باره ایفا کند. در مقابله با تهاجم فرهنگی و همچنین گسترش فرهنگ دینی از جمله کارهای زیربنایی در این زمینه، علاوه بر فعال‌نمودن مساجد، بنانهادهن مؤسسات و مراکز آموزش - فرهنگی در کنار مساجد است که یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر به‌شمار می‌رود؛ این مراکز مجموعه‌های وابسته به مسجد محسوب خواهند شد و اداره و مدیریت آنها نیز جدای از اداره مسجد نیست و برنامه‌ریزی‌های آن کاملاً با برنامه‌های مسجد مربوط، همراه و هماهنگ خواهد بود (نوبهار، ۱۳۷۳، ش، ج ۲، ص ۱۶۴). تأسیس این مراکز فرهنگی، در گسترش فرهنگ دینی و جذب جوانان نقش به‌سزایی خواهد داشت و می‌تواند تحت مدیریت مسجد، تحولات فرهنگی چشم‌گیری را در سطح منطقه و فراتر از آن ایجاد کند.

نتیجه

براساس مطالب پیش‌گفته برآیند نهائی مقاله را می‌توان در موارد زیر فهرست نمود:

مسجد یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های دینی است که می‌تواند تأثیرات مفیدی در سطح فردی و اجتماعی داشته باشد که مهم‌ترین آنها گسترش فرهنگ دینی و جذب جوانان به مسجد است؛ مهم‌ترین نکته در این باره، استفاده حداکثری از قابلیت‌های مسجد است به‌گونه‌ای که باید به‌صورت علمی و کاربردی صورت پذیرد؛ در این میان متولیان مسجد و کسانی که در قالب کانون‌های فرهنگی مساجد مشغول به فعالیت هستند، می‌توانند به روش‌هایی جذاب، موجبات جذب مؤمنان از تمامی اقشار خصوصاً جوانان را فراهم آورند؛ مسئولان و کارگزاران فرهنگی مساجد با درنظر گرفتن قابلیت‌های اجتماعی، فرهنگی و آموزشی و با درنظر داشتن بحث تهاجم فرهنگی و دین‌گریزی در جامعه می‌توانند در اجرایی‌کردن این کارکردهای مسجد تلاش کنند. بدون شک در عصر حاضر اهمیت توجه به مسجد بیش‌ازپیش شده و می‌توان از این پایگاه دینی در ترویج و تبلیغ دین اسلام نهایت استفاده را برد.

در حیطه عبادی با برگزاری نماز جماعت در مسجد و حضور مردم از اقشار مختلف جامعه، فلسفه عبادت و معارف دین به نمازگزاران ارائه می‌شود؛ حیطه عبادی مسجد در زندگی فردی و اجتماعی نمازگزاران تأثیرات به‌سزایی دارد.

در بعد اجتماعی، مسجد با ایجاد وحدت اجتماعی، امر به معروف و نهی از منکر و نهادینه‌کردن فرهنگ جهاد و شهادت موجبات گسترش فرهنگ دینی را در جامعه فراهم می‌کند؛ این نقش مسجد در تقویت هویت اجتماعی جوانان و تحکیم باورهای دینی در جامعه، تأثیرگذار است.

در حوزه آموزشی، مسجد به عنوان مرکز آموزشی اسلام، با آموزش مطالبی به تمام اقشار جامعه درباره فرهنگ دینی، زمینه گسترش فرهنگ دینی را مهیا می‌کند؛ از جمله مواردی که مسجد می‌تواند به آموزش آن در حیطه فرهنگ دینی بپردازد، مباحث دینی، آموزش خانواده، فراهم آوردن امکان ازدواج‌های آسان و بادوام و ترویج اندیشه مهدویت است. اجرای کاربردی این برنامه‌ها در جذب جوانان و هویت‌بخشی به آنان مؤثر است.

در حیطه فرهنگی که مهم‌ترین نقش مسجد است، مسجد با راهکارهای کاربردی به مبارزه با تهاجم فرهنگی می‌پردازد و ضمن ارائه فرهنگ مرقی اسلامی، وسیله جذب جوانان به این فرهنگ را فراهم می‌آورد؛ از جمله راهکارهای مسجد در این زمینه می‌توان به برگزاری مراسمات مذهبی، برگزاری همایش‌ها و مسابقات، مبارزه با مصادیق تهاجم فرهنگی و بسط و نشر فرهنگ و هنر دینی و همچنین فرهنگ انتظار، اشاره کرد.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند (۱۴۱۵ق). ج ۱، تهران: دارالقرآن الکریم.
- نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی (۱۳۸۵ش). ج ۲۹، قم: انتشارات الهادی.
- ابن هشام، ابومحمد عبدالملک. (بی تا). السیره النبویه، بیروت: دارالقلم.
- اسماعیلی، مجید؛ جوادی صدر، محسن؛ موسوی، سید روح‌الله. (۱۴۰۳). «کارکردهای مسجد تراز اسلامی با تأکید بر آموزه‌های دینی»، مجله معرفت، شماره ۳۱۷، صص ۸۵ - ۷۶.
- ایروانی، جواد. (۱۳۸۴ش). اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث، مشهد: انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- برقی، ابی جعفر احمد بن محمد. (۱۴۱۶ق). المحاسن، تحقیق: سید مهدی رجائی، قم: الجمع العالمی لاهل البیت علیهم السلام.
- بروجردی، حسین. (۱۴۱۸ق). جامع الاحادیث، قم: الطبعة العلمية.
- بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم. (۱۳۶۳ش). تفسیر کاشف، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۳ق). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، تهران: المکتبه الاسلامیه.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۸۷ش). مفردات الفاظ قرآن کریم، ترجمه حسین خداپرست، قم: دفتر نشر نوید اسلام.
- رحمانی، بشیر. (۱۴۰۳ش). «مسجد و کارکردهای مختلف آن در اسلام»، نشریه آفاق علوم انسانی، سال هشتم، شماره ۸۴، صص ۱۶ - ۱.
- ری شهری، محمد. (۱۳۷۵ش). میزان الحکمه، ج ۱، قم: انتشارات دارالحديث.
- سهرابی، حمیدرضا؛ فرح‌بخش، محمدجواد. (۱۳۹۹ش). «بررسی نقش مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی ایران»، فصلنامه دولت‌پژوهی در جمهوری اسلامی ایران، سال ششم، شماره ۳، صص ۱۴۳ - ۱۲۱.
- صدوق، محمد بن علی بابویه. (۱۳۸۰ش). کمال الدین و تمام النعمه، تحقیق و تصحیح: علی اکبر غفاری، مترجم: منصور پهلوان، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحديث.

- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۳ش). آموزش و دانش در ایران، تهران: انتشارات نوین.
- ضرابی، عبدالرضا. (۱۳۷۹). «نقش و عملکرد مسجد در تربیت»، مجله معرفت شماره ۳۲.
- طاهری خرامه، زهرا؛ الیاسی، عارفه. (۱۴۰۳ش). «نقش مساجد و مشارکت مذهبی در سلامت معنوی دوران نوجوانی»، نشریه دانش سلامت و دین، پیاپی ۷۰، ص ۸.
- طبرسی، فضل‌بن حسن. (۱۳۶۰ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ترجمه مترجمان، تهران: انتشارات فراهانی.
- طوسی، محمدبن حسن. (۱۴۱۷ق). کتاب الغیبه، تحقیق: عبادالله طهرانی و علی‌احمد ناصح، قم: موسسه المعارف الاسلامیه.
- طه الولی. (۱۴۰۹ق). المساجد فی الاسلام، بیروت: دارالعلم للملایین.
- فجری، محمدمهدی. (۱۳۸۸). «آشنایی با کارکردهای مسجد»، مجله مبلغان، شماره ۱۲۰، صص ۷۹ - ۶۸.
- فضل‌الهی قمشی، سیف‌الله؛ شیبانی، زهره. (۱۴۰۰ش). «عوامل تاثیرگذار بر هویت دینی جوانان»، ماهنامه معرفت، شماره ۶ ص ۴۱.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۸۸ق). اصول کافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحارالانوار، ج ۲، ۱۱۰ ج، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴ش). تفسیر نمونه، ج ۱، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- منصوری، آرین؛ سلیمانی خشاب، عباسعلی. (۱۴۰۰ش). «مقایسه گرایش‌های شناختی، رفتاری، و عاطفی هویت دینی دانش‌آموزان متوسطه دوم با ویژگی‌های دموگرافی مختلف مبتنی بر ارزش‌های تمدن اسلامی، مجله تمدن نوین اسلامی»، دوره ۳، شماره ۲، صص ۲۳۰ - ۱۹۷.
- موحدی، محسن. (۱۳۹۹ش). «نقش مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی ایران به‌عنوان الگو برای سایر نهضت‌ها»، دفتر مطالعات، پژوهش‌ها و ارتباطات حوزوی، <https://masjedpajoh.ir/article/study/43#>.
- النعمانی، ابن‌ابی زینب محمدبن ابراهیم. (۱۳۹۷ق). الغیبه، ج ۱، ۱ ج، تهران: نشر صدوق.
- نقی‌زاده، حسین. (۱۳۸۶). «بررسی کارکردهای مسجد»، مجله مبلغان، شماره ۹۶، صص ۶۷ - ۵۵.
- نوبهار، رحیم. (۱۳۷۳ش). سیمای مسجد، قم: انتشارات کوثر.
- نوری طبرسی، میرزاحسین. (۱۴۰۷ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام) لاحیاءالتراث.
- یاوری وثاق، مهدیه. (۱۳۹۲ش). «تاثیر رسانه‌های جدید در هویت دینی جوانان با تاکید بر نقش رسانه ملی»، فصلنامه مطالعات جوان و رسانه، پیاپی ۱۱، ص ۱۲.

Resources

1. The Holy Quran, translated by Muhammad Mahdi Foladvand (1415 AH), Tehran: Dar al-Quran al-Karim, first edition.
2. Nahjul al-Balagha, translated by Muhammad Dashti (1385 AH), Qom: Al-Hadi Publications, twenty-ninth edition.
3. Ibn Hisham, Abu Muhammad Abdul Malik (b.a.), Seerah al-Nabawiyah, Beirut: Dar al-Qalam.
4. Ismaili, Majid; Javadi Sadr, Mohsen; Mousavi, Seyyed Ruhollah (1403 AH), Functions of the Islamic Taraz Mosque with an Emphasis on Religious Teachings, Marafat Magazine, No. 317, pp. 76-85.
5. Irvani, Javad (1384 AH), Economic Ethics from the Perspective of the Quran and Hadith, Mashhad: Razavi Islamic University of Sciences Publications.
6. Barki, Abi Jafar Ahmad bin Muhammad (1416 AH), Al-Mahasin, researched by Seyyed Mahdi Rajai, Qom: Al-Jum' al-Alami La'hl al-Bayt (peace be upon him).
7. Boroujerdi, Hossein (1418 AH), Jame'e-e-Ahadith, Qom: Al-Ilmiyah Publishing House.
8. Bi-Azar Shirazi, Abdul Karim (1363 AH), Tafsir Kashif, Tehran: Islamic Culture Publishing House.
9. Hurr Ameli, Muhammad ibn Hassan (1403 AH), Wasa'il al-Shi'ah ila tahsil ma'al al-Shari'ah, Tehran: Al-Muktabah al-Islamiyyah.
10. Raghieb Isfahani, Hossein ibn Muhammad (1387 AH), Mufradat al-Fazl al-Quran, translation, Hossein Khodaparast, Qom: Navid al-Islam Publishing House.
11. Rahmani, Bashir (1403 AH), Masjid and its various functions in Islam, Afaq Ulum Ananisah, Year 8, No. 84, pp. 1-16.
12. Ray Shahri, Muhammad (1375 AH), Mizan al-Hikmah, Qom: Dar al-Hadith Publishing House, First Edition.
13. Sohrabi Hamidreza and Farahbakhsh Mohammad Javad (2010), A Study of the Role of Mosques in the Victory of the Islamic Revolution of Iran, Quarterly Journal of Government Studies in the Islamic Republic of Iran, Year 6, Issue 3, pp. 121-143.
14. Sadouq, Mohammad bin Ali Babawiyeh (2001), Kamal al-Din and Tamam al-Na'ma, Research and Correction, Ali Akbar Ghaffari, Translator, Mansour Pahlevan, Qom: Dar al-Hadith Publishing Organization.
15. Safa, Zabihullah (2004), Education and Knowledge in Iran, Tehran: Novin Publications.

16. Zarrabi, Abdolreza (2000), The Role and Function of the Mosque in Education, Marafat Magazine, Issue 32.
17. Taheri Kharameh, Zahra, Eliasi, Arefeh, (2014), The Role of Mosques and Religious Participation in the Spiritual Health of Adolescence, Danesh Salamat va Din Journal, Issue 70, p. 8.
18. Tabarsi, Fadl ibn Hassan (1360), Majma' al-Bayan fi tafsir al-Quran, translation, translators, Tehran: Farahani Publications.
19. Tusi, Muhammad ibn Hassan (1417 AH), Kitab al-Ghaybah, research, Ebadullah Tehrani and Ali Ahmad Naseh, Qom: Al-Ma'arif al-Islamiyyah Institute.
20. Taha al-Wali (1409 AH), Al-Masajids fi al-Islam, Beirut: Dar al-Ilm for millions.
21. Fajri, Muhammad Mahdi (1388), Introduction to the functions of the mosque, Mublabhan Magazine, No. 120, pp. 68-79.
22. Fadlullahi Qomshi, Saifullah, Shaybani, Zohra, (1400 AH), Factors affecting the religious identity of young people, Ma'rifat Monthly, No. 6, p. 41.
23. Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (1388 AH), Usul al-Kafi, Tehran: Dar al-Kutb al-Islamiyyah Institute.
24. Majlisi, Muhammad Baqir (1403 AH), Bihar al-Anwar, second edition, 111 volumes, Beirut: Dar Ihya al-Turaht al-Arabi.
25. Makarem Shirazi (1374 AH), Nasser, Tafsir al-Namno, first edition, Tehran: Dar al-Kuttab al-Islamiyya.
26. Mansouri, Arian, Soleimani Khashab, Abbas Ali, (1400 AH), Comparison of cognitive, behavioral, and emotional tendencies of religious identity of secondary school students with different demographic characteristics based on the values of Islamic civilization, Journal of Modern Islamic Civilization, Volume 3, Issue 2, pp. 197-230.
27. Movahedi, Mohsen (1399 AH), The role of mosques in the victory of the Islamic Revolution of Iran as a model for other movements, Office of Studies, Research and Seminary Relations, <https://masjedpajoh.ir/article/study/43#>.
28. Al-Nu'mani, Ibn Abi Zainab, Muhammad ibn Ibrahim (1397 AH), Al-Ghaybah, 1 vol., first edition, Tehran: Sadooq Publishing.
29. Naqizadeh, Hossein (1386), A Study of the Functions of the Mosque, Molabhan Magazine, No. 96, pp. 55-67.
30. Noubahar, Rahim (1373 AH), Simay Masjid, Qom: Kowsar Publications.

31. Nouri Tabarsi, Mirzah Hossein (1407 AH), Mustadrak al-Wasa'il wa Mustanbat al-Mas'il, Qom: Al-Bayt (peace be upon him) Institute for the Revival of Heritage.
32. Yavari Wasagh, Mahdiah, (1392 AH), The Impact of New Media on the Religious Identity of Youth with an Emphasis on the Role of the National Media, Quarterly Journal of Youth and Media Studies, 11th issue, p. 12.